

САКРАЛЬНЕ В МОВНОМУ ОБРАЗІ *СЕРЦЯ* УКРАЇНСЬКОГО ПОЕТИЧНОГО ДИСКУРСУ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

У статті розглянуто особливості відображення сакрального в мовному образі *серця* українського поетичного дискурсу першої половини ХІХ століття. Виявлено смисли, які характеризують *серце* як образ зі сфери сакрального і розвинулись на різних рівнях моделювання.

Ключові слова: мовний образ, сакральні смисли, метафора-порівняння, метафора-символ.

Внутрішня динамічність і антиномічність, закладені в основу мовного образу *серця* української лінгвокультури, позначились на розвитку в ньому двох основних смислових центрів, один з яких характеризує *серце* як специфічний орган, центр життя і життєдіяльності людини, споріднений з її тілом [7, с. 141], інший – наближає образ *серця* до образу душі і тяжіє до сакрального. Це не випадково, адже ще на рівні внутрішньоформного образу *серця* у мовній свідомості українця закріплені такі його ознаки як *глибина*, *середина* і *внутрішність* [2, с. 222]. Праобраз **серця-глибини**, сформований на основі базового концепту *вмістилище*, характеризує *серце* як глибину духовну, трансцендентну. У ньому закладений смисл альтернативи: *серце* – завжди середнє між тілом і душею, раціональним і емоційним, профанним і сакральним.

Постановка проблеми. Тяжіння до сакрального – одна з основних рис української ментальності, що позначилась на особливостях концептуалізації дійсності у свідомості нашого народу. Сферу сакрального активно досліджують з позицій сучасних мовознавчих напрямків, зокрема когнітивної лінгвістики та лінгвокультурології. Закономірності концептуалізації та мовної категоризації сфери сакрального загалом, як і її окремих елементів ставали об'єктом дослідження у монографіях М. В. Скаб, Т. П. Вільчинської, П. В. Мацьківа.

Мета нашої розвідки – з'ясувати, які сакральні смисли розвинулись у смисловій структурі мовного образу *серця* українського поетичного дискурсу першої половини ХІХ століття і як сакральне позначилось на формуванні аналізованого словообразу загалом.

Частково цю проблему порушила М. В. Скаб, досліджуючи системні зв'язки концепту *душа*. Як зазначає дослідниця, концепт *серце* може належати як до сакральної, так і до несакральної сфер [5, с. 20]. Однак закономірності представлення сакральних смислів у словообразі *серця* українського поетичного дискурсу першої половини ХІХ століття ще не були об'єктом аналізу.

Сакральне як один із смислових центрів мовного образу *серця* українського поетичного дискурсу першої половини ХІХ століття, представлене в ньому на різних рівнях: **1) психологічному** (рівень внутрішнього світу людини), де *серце* виступає „храмом Божим” у людині; **2) біблійному**, на якому мовний образ *серця* виростає із певного біблійного першообразу (*серце* – рай або *серце* – пекло; *серце* – образ Божий та інші); **3) символічному**, де *серце* символізує зв'язок людини з Богом; **4) метафоричному**, де саме *серце* виступає як божество. На кожному із цих рівнів окремі архетипні першообрази обростають новими смислами і всі разом утворюють сакральний смисловий центр у мовному образі *серця*.

На психологічному рівні актуалізується першообраз *серце-внутрішність*, і відповідно до цього формуються сакральні смисли в мовному образі *серця* українського поетичного дискурсу першої половини ХІХ століття. Як внутрішній світ людини, духовно-емоційний простір *серце* набуває ознак сакрального простору – храму Бога у самій людині, оселі духу: *Коли будеш шанувати В серці своїм Бога, Так не бійся ані з году, Ні злого ворога!* (9, с. 31); *О чоловіче, – прорекла старенька, – Невже ти в серці Господа не чуєш?* (12, с. 91); *Бачу, мамо, Бога, І в храму сердечнім Перед ним хилюся Безначальнім, безконечнім!* (12, с. 91); *Побачимось, речеш, і Бога в серці Я покажу тобі мого святого... Ним я живу, ним серце в мене б'ється...* (12, с. 70); *Як земляків своїх, мов цар той вівці нас, А пасучи носив у серці правім Бога І вказував, яка веде куди дорога* (14, с. 243). *Серце* виступає також духовним простором, де перебувають і інші божества: *Світлий ангел легкокрилий, Чистий дух любови, В серці тихому в Заїри слово се промовив* (12, с. 96).

У біблійному аспекті *серце* виступає ареною боротьби *Добра* і *Зла*: *В людські душі ще за предків Два духа вселились І владиками сердець їх Тайними вчинились. Дух любови і дух злоби, Правди і неправди, Дух прихильності благої І дух нищий зради* (12, с. 136); *Культуро греко-християнська І слово древне голосне! Добро і зло тисячолітнє В серцях і розумах насліднє! Вас викликає з забуття Стривожена душа моя* (14, с. 371). Тут на перший план висувається внутрішньоформний образ *серце-середина*. Будучи „серединою” внутрішнього життя людини, *серце* постає в образі *раю* або *пекла*, які розвинулись із біблійних архетипів *Неба* і *Землі*.

Як рай *серце* характеризується насамперед квітучістю, світлом, чистотою і спокоєм, тишею: *Тихо, як у раї. Всюди божжа благодать – І в серці, і в хаті* (17, с. 207); *Тому зривай си яром твоєї квіти, Коли в личку ти калиновий гай, Коли в душі ще тепле серце світить, Бо як загасне, то загас і рай* (16, с. 27); *Оце ж то та думка, що душу тривожить, Як гляне у серце, – мовби рай укине, – Й поки тії пісні співака не зложить, То поти світом нудить, поти гине* (8, с. 45); *Одкрив би я своє серце, Та нікому, та нікому. Цвіте воно, як Божий рай, Потай миру, потай миру; Ні любощам, ні милощам Не йме віри, не йме віри. Ой серденько закритесь, Тихий раю, тихий раю! Ніхто тебе не нівечить, Бо не знає, бо не знає...* (11, с. 268).

Метафора *серце – рай* в українському поетичному дискурсі першої половини XIX століття функціонує в різних структурних варіантах: як метафора-порівняння (X як Y), метафора-тотожність (X є Y), метафора-символ (Y заміщує X): *Одкрив би я своє серце, Та нікому, та нікому. Цвіте воно, як Божий рай, Потай миру, потай миру...* (11, с. 268); *Ой серденько закритесь, Тихий раю, тихий раю! Ніхто тебе не нівечить, Бо не знає, бо не знає...* (11, с. 268); *Не кажи матусі, Яке горе твоє серце чує... Чує воно, нис, Та сказати не вміє, Що йому недоленька готує. Хай мати не знає, Що вже в тихім раю Під квітками шелестить гадюка* (11, с. 289–290).

Метафора *серце – пекло* також знаходить різне структурне вираження: метафора-порівняння (*Щирі сльози козацької В серці запеклися, Мов у пеклі* (17, с. 242); метафора-тотожність (*Ніколи, серденько, ніколи вже тобі Не бути космосом у всій моїй судьбі, – Ні вічним джерелом блаженства вже не бути, Ні пеклом – ямою усіх надій отрути...* (13, с. 580); метафора-символ (*І кожне чуло, як те серце безобразне Звір'яче вирросло, що на Низу Содом з Гоморрою сидів, а на виду виразне Безпутство дихало, не впиняне стидом...* (14, с. 229); метафора-характеристика (*В драглинім серці ні закону, Ні честі й совісті нема Від молодощів та й до скону Панує там пекельна тьма Як яма 'д ями в пеклі глибша, Там темрява так знай густіша, Там світить каганець-олжса, І поти світ олживий сяє, Покиль безумно досягає Аж до свяченого ножа...* (12, с. 237).

Смислове наповнення образу *серце-пекло* є різноплановим. Домени *серце* і *пекло* накладаються насамперед на рівні архетипного першообразу вогню, який для домену *серця* характеризує внутрішній емоційний стан, а для домену *пекла* – очищення від гріха і кари за гріх: *В праведному серці той огонь палає, Що палить у пеклі душі беззаконні* (11, с. 268). Образи *серця* і *пекла* ототожнюються також через базовий концепт *вмістилище*:

серце – вмістилище сильних руйнівних емоцій, які знищують внутрішній світ людини; пекло – місце, куди потрапляють люди, в яких внутрішній світ зруйнований злом: В тій церкві запекла злість кипіла В серцях зав'язаних темної громади, Що адом дихала на пині царегради (12, с. 91); *пекло – яма, западина, глибина, що поглинає все гріховне; серце – внутрішність, глибина, яма для надій, емоцій: А сама я женихів своїх люблю – У серденьку, як у пеклі, потоплю. Горить-кипить гірко серденько моє... Ой усім вам, женишеньки, місце є!* (11, с. 321); *Ніколи, серденько, ніколи вже тобі Не бути космосом у всій моїй судьбі, – Ні вічним джерелом блаженства вже не бути, Ні пеклом, – ямою усіх надій отрути...* (14, с. 580). Інший аспект накладання образів *серце* і *пекло* – праобраз *темряви*: *Папір же все, мовляв, терпить, Що в серці темрявім кипить...* (14, с. 339).

Із біблійного першообразу в українському поетичному дискурсі першої половини XIX століття формується також цікава метафора *серце – образ Божий*. Відомий вислів із Святого Письма про створення людини „на образ і подобу Богу” стає підґрунтям для метафоричного осмислення *серця* як образу *Бога в людині*: *Аллах дав нам обом свій образ чистий, Вложив обом у груди щире серце* (12, с. 93). *Серце* характеризується також як „найкращий дар людині від Бога”: *Серце чисте, милостиве – Дар найкращий Бога: Найпевніша, найпростіша До небес дорога* (12, с. 140); *Серце чисте, без лукавства Дар найкращий Бога, До небесного нам царства Всім одна дорога* (12, с. 140) або ж Божим даром вважається *краса серця*: *Довіку ж бо дана від Бога чоловіку Душі безсмертної і серця краса* (14, с. 226). Цей образ у М. Костомарова знає певної трансформації: *серце* виступає *вогняною квіткою, що увінчує Образ Бога*. Тут накладаються два архетипні першообрази: *серце – вогонь* і *серце – Бог у людині*: *Щоб у хлопця в серці жар палав, Чистий жар до всього доброго, Як огняний квіт, що він квітчав Образ Господа забитого!* (10, с. 80).

Як духовний, внутрішній простір *образ серця* в українському поетичному дискурсі XIX століття пов'язаний також із образом *гріха*: *серце – внутрішній світ, де панує гріх (Панує в їх серці себелюбу гріх: Бо гублять байдужно людей ради втіх* (11, с. 450); *Мов гади, вороги в клубок звилися, Позлазивившись із темрявих кутків Тихцем труїти царство завзялися Мов серце, повне втаєних гріхів...* (12, с. 191); *То хоч свої гріхи у серденьку шептали... Та ні! Се не воно...* (13, с. 574).

У біблійному аспекті мовний образ *серця* українського поетичного дискурсу першої поло-

вини XIX століття доповнюють ще такі метафори, як *серце – скрижаль з Божими істинами*, *серце – поле, де засівають зерно спасення та серце – іскра Божья, світило правди* що ґрунтуються на базових концептах *серце – поверхня*, *серце – вмістилище*, *серце – об'єкт*: *Коли ми почасти дзвінку рвемо струну, І розбиваємо те серце, що віщає Про Бога, – сю скрижаль спасенну осяйну* (14, с. 478); *Нехай від нього дух той віє, В серцях зерно спасення сіє...* (14, с. 343); *Чи довго буду ще сьвященним Огнем сим людям развращенним Серця безпутні сожигать? Се ж искорка Твоя, світило Сьвятої правди на землі, Не дай їм згаснути в імлі...* (14, с. 354).

Першообраз *серце – внутрішність*, що трансформується у метафору „серце – внутрішня людина” в українському поетичному дискурсі першої половини XIX століття набуває також символічних смислів. *Серце* виступає символом духовного єднання з Богом, трансцендентальною сутністю, яка має божественне походження. Основні символічні образи *серця* в українській поезії першої половини XIX століття – це: **1) серце – внутрішня людина, що може спілкуватись із Богом:** *То серце по волі з Богом розмовля, То серце щечече господню славу, А думка край світа на хмарі гуля* (17, с. 54); *І мені ж здавалось часто, Що круг мене сяє, І мое серденько нишком З богом розмовляє...* (8, с. 56); **2) внутрішня людина, здатна воскресати:** *Тільки я щось дуже сумно Дивлюсь на сю весну. Все оживе, а я бідний Серцем не воскресну... Взяти його розірвали, – Воно застогло...* (8, с. 46-47); *Хто братнім голосом чи сестриним озвався, Щоб серцем я воскрес і духом звеселився?* (11, с. 440); *Що день божий добрі ребра Й серце розбиває. Розбиває, та не вип'є живучої крові: Воно знову оживає і сміється знову* (17, с. 284); **3) внутрішній голос, що промовляє до Бога:** *Помолюся Господеві Серцем одиноким І на злих моїх погляну* (17, с. 301); *Воспоєм честним собором, Серцем нелукавим; Во псалтирі і тимпані* (17, с. 304); *Наше кохання чисте, як промінь... Приязне Богу, так як молитва Серця, ваги що не має* (10, с. 90); **4) власність Бога:** *Постели ся дорогов, ти стокротна руже, Аби му на терновий сьвіт любо ступити. А хоть стане на терне, не коли го дуже, Бо то серце ще Боже, може затужити, А тобі би за него Бог не міг простити* (17, с. 38); **5) внутрішня людина, наділена Божою благодаттю:** Не для хвалебности жило Те серце, повне благородства, Над себезнайством превосходства „І хочу й мушу в сьвіті жить, Щоб жизнї ближнього служить!” Такий завіт воно держало Від Господа, владики Сил. І між людських сердець-могил Восторгом жизни трепетало (14, с. 355); **7) внутрішня людина,**

що перебуває у зв'язку з Богом, має доступ до раю: *Небесний глас таїнственно-понурий Воззвав і мовби причинились двері У тихий рай для серця гайдабури* (12, с. 165); **8) серце як душа – вічне, трансцендентальне, небесного походження:** Та де ж те серденько жіноче, повне жару, Щоб наскрізь не пробив його міч лютий, Щоб не досталося тривогам на поталу, Котрих йому й на небі не забути? (12, с. 20); *І серце, вигнане мечем із раю...* (13, с. 530); *У вас і той, кому все дано на перероб, З чим серце родиться, про горьній світ забувсь* (11, с. 507).

Метафоричний рівень сакралізації образу *серця* в українській поезії першої половини XIX століття має свої особливості, які полягають у тому, що *серце* саме уподібнюється до божественної сутності, а не лише споріднюється з нею чи виступає її вмістилищем, що спостерігаємо на психологічному, біблійному та символічному рівнях. Смысл „серце – божество” актуалізується через деоморфну метафору, причому доменом джерела при її формуванні може виступати як християнське, так і античне божество, а також певна містична сутність. Т.Шевченко, наприклад, через метафору-уподібнення створює цікавий образ *серце – святий дух*: *Єсть серце єдине, серденько дівоче, Що плаче, сміється, і мре, й оживає, Сьвятим духом серед ночі Понад ним витає* (17, с. 75). Накладання доменів *серце і святий дух* у мовній свідомості поета стало можливим через наближення образів *серця і Святого Духа* до образу птаха (як відомо, Святий Дух у мовній свідомості асоціюється з образом *голуба*, що є символом чистоти, миру, милосердя, а *серце* в українській лінгвокультурі також часто змальовується в образі птаха, зокрема *голуба*: *Нема кому розказати, Чого серце хоче, Чого серце, мов голубка, День і ніч воркує* (17, с. 24).

У П.Куліша знаходимо образ „серце – бог Аполлон”: *Несказанно, невимовно Кобза промовляє, І вся тими почуттями Серце надихає, І возносить серце вгору Від земного лона, Мов крилаті духи-коні Бога Аполлона, Щоб споглянуло з-під неба На се жизні море, Де мов хвиля гонить хвилю, Віра віру боре* (12, с. 65). Метафоричне моделювання такого образу не позбавлене архетипного підґрунтя: домени *серце і бог Аполлон* накладаються, з одного боку, на рівні першообразів *світла і вогню* (як відомо, у давньогрецькій міфології бог Аполлон був богом Сонця і світла [6]; *серце* в українській поезії XIX століття також набуває метафоричного осмислення в образах *вогню, сонця, світла*: *Тому зривай си ярмом твої квіти, Коли в личку ти калиновий гай, Коли в душі ще тепле серце сьвітить, Бо як загасне, то загас і рай* (16, с. 27); *Так нащо ж мені і серце, На лиху годину?.. А в йому огню багато Напе-*

рекір доли... Так що ж! Згорить, як забуде Огнище у полі... (8, с. 61), а з іншого – як такі, що символізують мистецтво (бог Аполлон у давньогрецькій міфології був також покровителем мистецтва і богом пророцтв [6]; *серце* в українській лінгвокультурі також є символом творчості, мистецтва і характеризується як „віще”: *З твого серця вийшли ті оповідання* (11, с. 268); *Дивуюсь, радію, у серця птаю: „Скажи, віще серце, чи скоро світ буде?”*– „*Ой скоро світ буде*” (8, с. 266).

Серце виступає також в образі трансцендентальної, містичної сутності (дивне і святе, б'ється під водою): *Ой багато у Славуті Дивного, святого; Найдивніше – щире серце Голки молодого. Розтерзане, кривавеє, Б'ється під водою. І всю воду ісповняє Душою святою* (11, с. 357) або ж духовної сутності: *І в один дух, в одно серце Дві душі злилося, І все горе на часинку Забуттєм взялося* (12, с. 97).

Отже, сакральне в образі *серця* українського поетичного дискурсу першої половини XIX століття моделюється на різних рівнях: психологічному, біблійному, символічному та метафоричному, кожен з яких відображає особливості творчого осмислення категорії *серця* як глибоко трансцендентальної, духовної сутності. **Перспективу дослідження** вбачаємо у спробі простежити за особливостями смислової валентності мовного образу *серця* з іншими слово-образами сакральної сфери, зокрема, *дух* і *душа*.

Література

1. Вільчинська Т. П. Концептуалізація сакрального в українській поетичній мові XVII-XVIII ст.: монографія / Т. П. Вільчинська. – Тернопіль: Джура, 2008. – 424 с.
2. Етимологічний словник української мови: у 7-ми т. – Т. 5 [уклад. Р. В. Болдирев та ін.]. – К., 2006. – 704 с.
3. Мацьків П. В. Концептосфера БОГ в українському мовному просторі: монографія / П. В. Мацьків. – Дрогобич: Коло, 2007. – 332 с.
4. Скаб М. В. Закономірності концептуалізації та мовної категоризації сакральної сфери / М. В. Скаб. – Чернівці: Рута, 2008. – 560 с.
5. Скаб М. В. Концептуалізація сакральної сфе-

ри в українській мові: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філолог. наук зі спеціальності 10.02.01: „Українська мова”. / М. В. Скаб – К., 2009. – 36 с.

6. Словник античної міфології [уклад. І. Я. Козовик, О. Д. Пономарів]. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/slovmith/slovnm03.htm>
7. Словник української мови в 11 томах. – Т. 9. – К.: Наукова думка, 1978. – 917 с.

Джерела ілюстративного матеріалу

8. Афанасьєв-Чужбинський О. Поезії / О. Афанасьєв-Чужбинський / [вступ. ст. М. П. Гнатюка; упоряд. текстів та приміт. П. П. Ротача]. – К.: Рад. письменник, 1972. – 222 с.
9. Забіла В. Співи крізь сльози: Поезії / В. Забіла / [видане з передм. д-ра Івана Франка]. – Львів, 1906. – 33 с.
10. Костомаров М. І. Твори: В 2 т. – Т. 1: Поезії; Драми; Оповідання / [упоряд., авт. передм. та приміт. В. Л. Смілянська] / М. І. Костомаров. – К.: Дніпро, 1990. – 538 с.
11. Куліш П. О. Твори: В 2 т. – Т. 1: Прозові твори. Поетичні твори. Переспіви та переклади / П. О. Куліш / [упоряд. і примітки Є. К. Нахліка]. – К.: Наукова думка, 1994. – 752 с.
12. Куліш П. О. Твори: У 2 т. – Т. 2: Поєми. Драматичні твори. / П. О. Куліш / [упоряд. і примітки Є. К. Нахліка]. – К.: Наукова думка, 1994. – 768 с.
13. Куліш П. О. Твори: У 2 т. – Т. 1: Поезія / П. О. Куліш. – К.: Дніпро, 1989. – 654 с.
14. Куліш П. О. Твори: В 2 т. – Т. 1: Поезія / П. О. Куліш / [упоряд. М. Л. Гончарук]. – К.: Дніпро, 1989. – 654 с.
15. Куліш П. О. Твори: У 2 т. – Т. 2: Поезії епічні і ліричні. Пізніші поезії / П. О. Куліш. – К., 1994. – 559 с.
16. Українська література XIX століття: Хрестоматія: Навч. посіб. / [упоряд. Н. М. Гаєвська]. – К.: Либідь, 2006. – 1328 с.
17. Федькович О. Ю. Твори. – Т. 1. Поезії / О. Ю. Федькович / [впорядк. В. Щурат]. – Чернівці, 1896. – 128 с.
18. Шевченко Т. Г. Кобзар [вступ. ст. О. Гончара; приміт. Л. Кодацької] / Т. Г. Шевченко. – К.: Дніпро, 1985. – 640 с.

В статтє рассмотрены особенности отображения сакрального в языковом образе сердца украинского поэтического дискурса первой половины XIX века. Обнаружены смыслы, характеризующие сердце как образ в сфере сакрального, развившиеся на разных уровнях моделирования.

Ключевые слова: языковой образ, сакральные смыслы, метафора-сравнение, метафора-символ.

The peculiarities of the sacral senses presentation in the language image of heart in the Ukrainian poetic discourse of the first part of the XIX century are examined in the article. The senses, characterizing heart as an image from the sacral sphere, which have developed on different levels of its formation are found out.

Key words: language image, sacral senses, metaphor-simile, metaphor-symbol.